

“DƏDƏ QORQUD”UN YENİ ƏLYAZMASINDA “SALUR QAZANIN YEDDİ BAŞLI ƏJDAHANI ÖLDÜRDÜYÜ BOY”UN RİTUAL SEMANTİKASI

Nizami Adışirinov

Folklor İnstitutu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, Azərbaycan

e-mail: drnizami1983@gmail.com

ORCID: 0009-0003-0865-2855

DOI: <https://doi.org/10.30546/2960-1967.2026.1.2063>

Xülasə. Elm aləminə məlum olduğu ilk vaxtdan (1815) bəri “Dədə Qorqud”la bağlı araşdırmalar öz aktuallığını heç zaman itirməmişdir. Əksinə günü-gündən bu möhtəşəm sənət abidəsinin ətrafında aparılan araşdırmalar genişlənməkdədir. Bu gün də qorqudşünaslıq araşdırmaları Türkologiyanın ən vacib və aktual sahələrindən birinə çevrilmişdir. Məqalədə “Dədə Qorqud”un 2019-cu ildə tapılmış əlyazması haqqında məlumat verilir. Yeni əlyazma “Kitabi-Türkman” adlanır. Bəzi tədqiqatçılar bu əlyazmanı nüsxə adlandırırlar. Bəzi tədqiqatçılar bu əlyazmanı variant adlandırır. Bəzi tədqiqatçılar isə bu əlyazmanı Drezden nüsxəsinin kontaminativ əlavəsi hesab edirlər. Yeni əlyazmada 24 soylama və 1 əhvalat (boy) mövcuddur. Əhvalat “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” adlanır. Əhvalat Salur Qazanın ovda olarkən yeddi başlı əjdaha ilə qarşılaşması və onu öldürməsi haqqındadır. Məqalədə həmin boyun bəzi ritual-semantik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Həmçinin yeni əlyazma ilə Drezden və Vatikan variantlarındakı əhvalatlar arasında oxşar və fərqli cəhətlərə də nəzər salınır. Yeni əlyazmada olan əhvalatda “ov”, “bəylikvermə”, “dua”, “qiyafətdəyişmə”, “statusdəyişmə”, “qəhrəmanın mübarizəyə təkbaşına atılması” kimi rituallar müqayisəli şəkildə nümunələr əsasında təhlil edilir. Yeni əlyazmada “Dədə Qorqud”un məlum olan igidləri ilə yanaşı, yeni olan igidləri haqqında da məlumat verilir.

Məqalədə müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi ondadır ki, yeni əlyazma ritual-semantik aspektdən Drezden nüsxəsi ilə müqayisəli təhlil olunur.

Açar sözlər: “Kitabi-Türkman”, yeddibaşlı əjdaha, Salur Qazan, ritual, ov, dua

Giriş

Ümumtürk qəhrəmanlıq dastanları müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaransalar da, əsas məqsəd xalqın qəhrəmanlıq tarixinin, düşüncə tərzinin, məişətinin, adət-ənənələrinin unudulmaması və gələcək nəsillərə ötürülməsi olmuşdur. Bu epik yaddaş kodu gənc nəsillərə eyni zamanda düşmənlərə qarşı mübarizədə ayıq olmağı, milli kimliyini, tarixini unutmamağı öyrədir. Bu möhtəşəm abidələr içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud” öz sanbalına görə xüsusilə seçilir. Tədqiqatçı Fuad Köprülü bu epos haqqında belə bir fikir söyləyir ki, “bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, “Dədə Qorqud”u digər gözünə qoysaq, “Dədə Qorqud” ağır gələr”. Təsadüfi deyil ki, akademik Tofiq Hacıyev də “Dədə Qorqud”u türkün bəşər tarixinə bəxş etdiyi ən qiymətli möcüzələrdən biri kimi qiymətləndirmişdir [9, s.4].

Elm aləminə məlum olduğu ilk vaxtdan (1815) hər zaman bu möhtəşəm sənət abidəsi haqqında aparılan araşdırmalar aktuallığını qorumuşdur. Bu gün də qorqudşünaslıq araşdırmaları Türkologiyanın ən vacib və aktual sahələrindən biridir. Tədqiqatçı Bəkir Çobanzadənin 1936-cı ildə “Bakinskiy raboçiy” qəzetinin 4 avqust tarixli (N 179) nömrəsində Sankt Peterburq (Leninqrad) Şərqsünaslıq İnstitutunda qədim əlyazmalar arasında “Dədə Qorqud”un XIII boyunu tapması haqqında yazısı dərc edilmişdir. Hətta bu barədə M.Ə.Rəsulzadə Berlində çap olunan “Ana dili” jurnalında da məlumat vermişdir. Lakin sonradan məlum olmuşdur ki, alimin XIII boy adlandırdığı mətn əslində Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-Tərakimə” əsərindən olan bir hissədir [14, s.178-181].

2018-ci ilin sonunda Qorqudşünaslıq elmi İranın şimal şərqindən (Günbəd-Kavus şəhəri) “Dədə Qorqud”a aid yeni bir əlyazmanın tapılması xəbəri ilə yenidən canlandı. Əlyazmanın elm aləminə ilk dəfə təqdim edən və məlumat verən türkiyəli alim Metin Ekici oldu. İranlı Vəli Məhəmməd Xocadan əldə olunan əlyazma 31 vərəq, 61 səhifədən ibarətdir. M.Ekici yeni əlyazmanı “23 soylamadan və 1 boydan (XIII boy) ibarət yeni nüsxə” kimi təqdim edir [6, s.20-21]. Türkiyəli tədqiqatçılardan Ahmet Bican Ercilasun, Ali Duymaz,

Gürol Pehlivan kimi alimlər də yeni əlyazmanı “Dədə Qorqud”un yeni nüsxəsi kimi qəbul edirlər. Yusuf Azmun isə bu tapıntıyı nüsxə yox, əlyazma adlandırır. Həmçinin Y.Azmun Metin Ekicidən fərqli olaraq yeni əlyazmada soylamalardan əlavə 2 boyun olduğunu qeyd edir: XIII boy – “Salur Qazanın Aras suyu ilə Qars qalasını aldığı boy” (48-ci səhifənin 7-ci sətirindən başlayıb, 51-ci səhifənin sonuna kimi); XIV boy – “Salur Qazanın yeddi başlı əjdəhanı öldürdüyü boy” (52-ci səhifədən başlayıb 61-ci səhifənin 5-ci sətirinə kimi).

Yusuf Azmun qeyd edir ki, Qazanın yeddi başlı əjdəha ilə döyüşüb onu öldürməsi ilə bağlı məlumatla həm “Kitabi-Dədə Qorqud”dun XI boyunda, həm də Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi Tərakimə” (Türkmənlərin soy kitabı) əsərində rast gəlinir. “Şəcərəyi-Tərakimə”də Qorqud ata Salur Qazanı tərif edərkən belə deyir:

Göy üzündən enib gəldi canlı ilan
Hər insanı udar idi görən zaman.
Salur Qazan başın kəsdi, vermədi aman.
Alpları, bəylər görən varmı Qazan kimi? [5].

Y.Azmun bu əlyazmanı XVII əsrə aid yarımçıq əlyazma hesab edir və əlyazmadakı soylamaların sayını 27 göstərir. Tədqiqatçı əlavə edir ki, bir çox yeni məlumatlar verən bu soylamalarda Qazan xanın əvvəlki adı da “Dəli Dönməz” kimi təqdim edilir [3, s.176]. Əlyazmanın leksikasının ümumilikdə “Dədə Qorqud”un dilinə və əski Anadolu türkcəsinə uyğun gəldiyini qeyd edilir [3, s.12].

Tədqiqatçı Osman Fikri Sertkaya isə yeni tapılmış əlyazmanı A.B.Ercilasun, A.Duymaz, G.Pehlivan, M.Ekicidən fərqli olaraq nüsxə yox, “paralel mətn” adlandırmışdır [18, s.107].

Tədqiqatçılar N. Kh. Shahgoli, V. Yaghoobi, Sh. Aghatabai, S. Behzad isə yeni əlyazmanın 24 soylama və 1 boydan ibarət olduğunu qeyd edirlər. Müəlliflər hesab edirlər ki, yeni əlyazma XVI əsrin II yarısında Səfəvi hakimiyyəti dövründə yazıya alınmışdır [19, s. 165].

Azərbaycanda yeni tapılmış əlyazma haqqında ilk elmi şərh verənlərdən biri professor Kamran Əliyev olmuşdur. K.Əliyev özündən əvvəlki həmkarlarının elmi mülahizələrini dəyərləndirərək əlyazmanın müxtəlif adlarla adlanmasına münasibət bildirmiş, əlyazmanı onu aşkara çıxaran Vəli Məhəmməd Xocanın şərəfinə “Vəli Xoca Məhəmməd Oğuznaməsi” adlandırmağı təklif etmişdir [7, s.5].

Azərbaycanlı tədqiqatçılardan Ramazan Qafarlı və Seyfəddin Rzasoy yeni tapılan əlyazmanı XVIII əsrin II yarısı – XIX əsr “Türkman epoxasının” məhsulu hesab edirlər. Tədqiqatçılar əlyazmada olan “Salur Qazanın yeddi başlı əjdəhanı öldürdüyü boy”u isə nüsxə və ya variant kimi yox, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsinin XI boyunun “kontaminativ əlavəsi” hesab edirlər [16, s.3-39]. Professor S.Rzasoy yeni tapılmış mətnin ritual-mifoloji semantikasından bəhs edən geniş monoqrafiya nəşr etdirmişdir [17]. Tədqiqatçı A.İslamzadənin Qazan xan obrazının mifoloji strukturu ilə bağlı tədqiqatı da xüsusi maraq doğurur [10]. Yeni tapılmış əlyazma Azərbaycan dilinə Ramiz Əskər [7], Ələddin Məlikov [13] və Asif Hacıyev (Şirvanelli) [8, s.3-60] tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Yeni əlyazmadakı bir çox obrazlar bizə “Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan variantlarından tanış obrazlardır. Bunlar Bayındır padşah, Qazan bəy, Qaragünə, Qarabudaq, Yegnək, Bügdüz Əməndir. Yeni əlyazmada Qazan bəy Bayındır padşahın vəkili kimi təqdim olunur. Əhvalat isə Qazanın dilindən təqdim olunur. Qazan ağaları ilə ovda olan zaman sərhəd bəylərindən xəbər gəlir ki, üstünə on min düşmən gəlir. Qazan öz igidliyini tərif edir. Bu tərif formulu Drezden nüsxəsində olan tərifə bənzəyir:

“Kitabi-Türkman” əlyazmasında	Drezden nüsxəsi “Qazan bəyin dustaq olduğu və oğlu Uruzun qurtardığı boy”da
<p>On min yağı gəldüğünü eşidəndə qol götürüb aq otaq içində oyuna girdüm. “İgirmi min yağı gəldi” deyəndə yerümdəñ imrənmədüm. “Otuz min yağı gəldi” deyəndə hiçə saydum. “Qırx min gəldi” deyəndə qara gözümüñ ucındañ qıya baxdum, qımzanmadum. “Əlli min gəldi” deyəndə əl verüb əlləşmədüm, “Azdur!” dedüm. “Altmış min gəldi” deyəndə Allahı andum, atlanmadum. “Yetmiş min gəldi” deyəndə yeltənmədüm. “Səksən min “gəldi” deyəndə səksənmədüm. “Doqsan min yağı gəldi” deyəndə arxaluqcaq idüm, donum geydüm. “Yüz min yağı gəldi” deyəndə yüz çevirüb qayıtmadum. Axar sudañ abdəst qıldum, Alınımı yerə qoyub qıldum namaz. Məhəmmədi yaradañ bir cəbbara bel baqladum, “Ya Məhəmməd, ya Əli, mədəd!” dedüm.</p>	<p>Bin-bin ərdən yağı gördümsə, oyunum dedim. Yigirmi bin ər yağı gördümsə, yılamadım. Otuz bin ər yağı gördümsə, ota saydım. Qırq bin ər yağı gördümsə, qıya baqdim. Əlli bin ər gördümsə, əl vermədim. Altmış bin ər gördümsə, aytışmadım. Səksən bin ər gördümsə, səksənmədim. Toqsan bin ər yağı gördümsə, tonanmadım. Yüz bin ər yağı gördümsə, yüzüm dönmədim. Yüzi dönməz qılıcum ələ aldım, Məhəmmədin dini eşqinə qılıc urdım. Ağ meydanda yumrı başı topca kəsdim. Anda dəxi “ərəm, bəgəm!” deyü ögünmədim. Ögünən ərənləri xoş görmədim [12, s.156].</p>

“Kitabi-Türkman” variantında da türkün “sağ, sol, mərkəz” döyüş taktikasını görürük. Qazan bəy *mərkəzdə* döyüşür. Döyüşdə *sağ cinaha* – İç Oğuz xan Avşar başçılıq edir. Xan Avşar adına ilk dəfə yeni əlyazmada rast gəlirik. Onun qəhrəmanlıq “anket”indən məlum olur ki, Bayındır onu Bicən padşahının yanına elçi kimi göndərmişdir. Bu elçiliyin hansı məqsədlə edildiyi mətnədə məlum deyil. Bicən padşahın yanına çatdıqdan sonra xan Avşar Alay xan və Bulay xan adlı iki xanı məğlub edir. Qıl Barağın başını kəsir. Geri dönüşdə dayısı Qonur alpin boynunu vurur və göstərdiyi bu igidlik və şücaət qarşılığında Bayındır xandan hədiyyə kimi *al ayğır* alır. Avşarla bağlı bu təqdimat bitkin bir əhvalatın məzmununu ehtiva edir.

Döyüşdə *sol cinaha* – Dış Oğuz isə “Təbrizdən köç edən. Araz ilə Kür çayını keçən. Dəmirqapı Dərbəndi tutan. Nizəsi ilə igidləri öldürən. Qumuq ilə Qaytağun ödünü yaran. Şah dağını özünə yaylaq edən. Samur çayı üzərində məclis quran. Qəbələdən qış günündə onun üçün qırmızı alma məzəsi gələn. Panbıqçının on dörd kəndindən xərac yığan. Minqışlağı talan edən. Tabasaranın sultanı. İyirmi dörd min igidin ağası” Qiyan oğlu Dəli Dondar başçılıq edir. Drezden variantında isə bunu əksi ilə qarşılaşırıq.

“Kitabi-Türkman” da döyüş taktikası	Drezden variantında döyüş taktikası
<p><i>Mərkəzdə</i> – Qazan bəy <i>Sağda</i> – İç Oğuz (Xan Avşar) <i>Solda</i> – Dış Oğuz (Qiyan oğlu Dəli-Dondar)</p>	<p><i>Mərkəzdə</i> – Qazan bəy <i>Sağda</i> – Dış Oğuz (Dəli Dondar) <i>Solda</i> – İç Oğuz (Qarabudaq)</p>

Bu, Bayındır xanın və Qazan bəyin hakimiyyət iyerarxiyasında da özünü göstərir:

<p>“<i>Bamsı Beyrək boyu</i>”nda Bayındır xanın hakimiyyət iyerarxiyası</p>	<p>“<i>Qazan bəy oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy</i>”da Qazan bəyin hakimiyyət iyerarxiyası</p>
<p>Mərkəzdə (Bayındır xanın qarşısında) – Qara Budaq</p>	<p>Mərkəzdə (Qazan bəyin qarşısında) – oğlu Uruz</p>

<p>Sağda – Qazan bəyin oğlu Uruz (İç Oğuzdan)</p> <p>Solda – Qazılıq qoca oğlu Yegnək (Dış Oğuzdan) [12, s.52].</p>	<p>Sağda – qardaşı Qaragünə (İç Oğuz)</p> <p>Solda – dayısı Aruz (Dış Oğuz) [12, s.79].</p>
---	---

Qeyd etdiyimiz kimi, Drezden variantında döyüşdə ordunun sağ cinahına *Dəli-Dondar* başçılıq edir. “Qazan xanın evinin yağmalandığı boy” da da Qazan bəyin qardaşı Qaragünədən sonra ikinci Dəli-Dondarın qəhrəmanlıq “anketi” verilir. “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da da Dəli-Dondarın qəhrəmanlıq “anketi” Qaragünədən sonra ikinci gəlir. Hətta Dəli-Dondarın “Qazan kimi bir pəhləvanı bir savaşa üç dəfə atından yıxdığı” da vurğulanır. “Bamsı Beyrək boyu”nda da əsirlikdə olan Bamsı Beyrək tacirlərdən öz elini xəbər alanda *ilk olaraq Qazan xanı, ikinci olaraq Dəli-Dondarı, üçüncü isə Qaragünə oğlu Qarabudağı xəbər alır*. Bu nizam (Qaragünə – Dəli Dondar – Qarabudaq) yuxarıda qeyd etdiyimiz üç boyda da pozulmur. “Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu”nda isə sonda Yegnəyə köməyə gələnlər arasında İç Oğuz bəyləri olmadığı üçün Dəli-Dondarın qəhrəmanlıq “anketi” birinci təqdim edilir.

“Kitabi-Türkman” əlyazmasında diqqətimizi cəlb edən bir məqam da *Qaragünə oğlu Qarabudaqla* bağlıdır. Onun qəhrəmanlıq “anketi”ndən məlum olur ki, Qara Budaq “yeriyəndə heybətindən yer titrəyir. Sərt baxışından düşmənin bağı yarıdır. Aslanın ciyərini qara sac içində qovurub yeyir. Çaya girsə, çalımlı, qara qartal kimi hünərlidir. Ovçu quşun ən yaxşısıdır, Türküstanın dirəyidir, Hələb xanıdır, iki yaylı möhkəm oxu var, Qaragünənin övladıdır”. Drezden variantında sol cinahda İç Oğuzlara başçılıq edən Qara Budaq, yeni əlyazmasında “*çarxçı*” – öncül süvari dəstəsinin başçısı kimi təqdim olunur. Qara Budaq haqqında verilən “anket”in bir qismi Drezden nüsxəsində Qazılıq qoca oğlu Yegnək haqqında deyilir [12, s.119-124].

Yeni əlyazmada Qazan həmin yürüşdə kafirə məxsus Aras və Qars qalalarını alır. *Lələ Qılbaşı Ağcaqala-Sürməlidə hakim təyin edir*. Kamal Abdullanın “Dədə Qorqud” motivləri əsasında qələmə aldığı “Yarımqıç əlyazma” romanında Qılbaş Oğuz elinin ən vacib simalarından biridir. Bayındır xan öz vəziri Qazılıq qocaya demədiyi bir çox gizli mətləbləri məhz Qılbaş vasitəsilə həll edir [1, s.35-36]. Drezden nüsxəsində isə Qılbaşın adı sadəcə sonuncu boyda çəkilir. Qazan bəy dayısı Aruzun dostluğunu-düşmənliliyini yoxlamaq üçün Qılbaşın onun yanına göndərir. İç Oğuzla-Dış Oğuzun döyüşü zamanı isə Qılbaş ortada görsənmir. Tədqiqatçı Ramazan Qafarlı da “Dədə Qorqud”a dair araşdırmalarında Qılbaşdan İç Oğuz və Dış Oğuz arasına nifaq salan, münaqişəni alovlandıran mənfi obraz kimi bəhs edir.

“Kitabi-Türkman” əlyazmasında Qazan “yüz min kafirlə qarşılaşır, yeddi gün, yeddi gecə döyüşür. Yüz min düşməni öldürür. Aras ilə Qars qalalarını alır. Kefinin kök vaxtında altı bəy oğluna “*ələm, tuğ, nəqarə*” verib özü kimi bəy edir”. “Yeddi gün, yeddi gecə döyüşmək” formulu “Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrində də tez-tez təkrarlanan döyüş formuludur. Drezden nüsxəsində də Qazan düşmənlə döyüşdən sonra “yeddi gün, yeddi gecə şənlik təşkil edir, qəhrəman igidlərə böyük “*ölkə, cübbə, çuxa verir*” [12, s.94]. Bir başqa boyda Qazan yenə döyüşdən sonra igidlərinə “*ölkə, şalvar, cübbə, çuxa*” verir [12, s.51].

Drezden və Vatikan variantlarında Oğuz igidləri müəyyən yaşa çatdıqdan sonra ancaq göstərdikləri hansısa bir igidliyin qarşılığında ad və “bəylik” alırlar. Bu ritual isə “*bəylik istəmək, taxt almaq*” formulu ilə ifadə olunur. Drezden nüsxəsində Dədə Qorqud da Buğac üçün Dirsə xandan “*bəylik, taxt*” istəyir: “Hey, Dirsə xan! Bəylik ver bu oğlana. Taxt ver” [12, s.28]. Bundan sonra Dirsə xan oğluna “bəylik” verir. Bu cəmiyyətdə xüsusi statusa sahib olmaq ritualı idi. “*Bəylik vermək, taxt vermək*” ifadəsi ancaq xüsusi ritualla bağlı işlənən formulu idi. Yeni “Kitabi-Türkman” əlyazmasında da Qazan kefinin kök vaxtında “*altı bəy oğluna ələm, tuğ, nəqarə verib özü kimi bəy edir*”. Deməli, yeni əlyazmada həmin bəylik

ritualı “*ələm, tuğ, nəqarə verib bəy etmək*” şəklində formulizə edilir. Bu formuladakı elementlərə diqqət etsək, “*ələm*” – dini bayraq, “*tuğ*” – döyüş bayrağı, “*nəqarə*” – nağara bəylik üçün vacib elementlər sayılırdı. “*Dədə Qorqud*” boylarında da döyüşdən əvvəl tez-tez təkrarlanan “*gumbur-gumbur nağaralar çalındı*” formulundan istifadə olunur [12, s.50-77].

Yeni əlyazmada tədqiqatçıların ayrıca boy kimi təqdim etdikləri əhvalat isə “Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi”dir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu əhvalat həm Drezden variantının XI boyunda, həm də “Şəcəreyi-Tərakimə” əsərində xatırlanır. Drezden nüsxəsinin XI boyunda düşmən əsirliyində öz igidliyini öyən Qazan belə deyir: “*Yeddi başlı əjdəhaya çatdım. Heybətindən sol gözüüm yaşardı. Hey gözüüm, namərd gözüüm, müxənnət gözüüm. Bir ilandan niyə qorxdun!*” [12, s.157]. Əhvalat “*bir gün*” zaman formulu ilə başlayır. Bu formoldan Drezden və Vatikan variantlarında da istifadə olunur. Daha sonra Qazan xanın qəhrəmanlıq “anketi” sadalanır. Qazan xan “İslam dininin dayağı, Qonur atın sahibidir. Savalan dağı Qazanın yaylağı, Sarıqamış isə qışlağıdır. Səksən min igidi var, Adərbayqan hakimidir, Bayındır padşahın vəkildir, Ulaş oğludur”. Bu inisial formul “Dədə Qorqud” eposunun bütün variantları üçün səciyyəvidir. Bundan sonra əsas əhvalat başlayır. Qazan xan 300 igidi ilə Ağ-Manqana ova çıxır. Ov ovlayır, quş quşlayır. Günortadan keçmiş öz igidlərini geri göndərir ki, təkbaşına ov etsin. Qonur atını Ağ Manqan dağının təpəsinə sürür. Qaranlıq düşsə də, heç bir ov tapa bilmir. Evinə əliboş qayıtmaqdan utanan Qazan bəy Allaha dua edir, yalvarır ki, onu ovsuz qoymasın. Qara dağın dumanında yeddi yerdə məşəl kimi yanan atəş və yeddi yerdə qatı tüstü görür. Qazan atını həmin atəşə tərəf çapır və görür ki, yeddi başlı əjdəha yatır. Yeddi yerdə parıldayan atəş əjdəhanın gözləri, yeddi yerdən çıxan tüstü isə əjdəhanın ağızından çıxan buxar idi. Qazanın “*ürəyi dolub-daşır, dünya ələmə başına aydın oldu*”. Əjdəha ilə döyüşmək qərarına gəlir. Qazanın köməkçisi Qılbaş onun ovda tənha qaldığını biləndə özü də Qazanın arxasınca gedir. Qazan geriye baxanda görür ki, Qılbaş onun yanındadır. Qazan Qılbaş ilə məsləhət edir ki, “bu yatan əjdəha ilə döyüşüm, yoxsa yanından sakitcə ötüb keçim? Lələ-Qılbaş Qazanı tərif edir, onu döyüşdə qələbə üçün ruhlandırır: “*Ağam, qarşıda duran uca dağın yüksəyisən, sıxılma. Axan coşqun suyun gözəlisən, sıxılma... Əjdəha dedikləri, əslində, bir ilandır. O ilanın üstünə get*” [3, s.86].

Drezden nüsxəsində döyüşdən qabaq Qanturalını da igidləri bənzər şəkildə tərifləyirlər: “Sərt qayalar başında yuva quran. Mancanaq daşı kimi sürətlə yerə dəyən. Duru gölün ördəyini şığıyıb tutan. Bütün quşların sultanı. İgid ərlər döyüş günü ölümündən qorxarmı?” [12, s.255]. Ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud” boyları tərif formullarının olduqca rəngarəng ifadə formaları ilə zəngindir [2, s.208-212].

Yeni əlyazmanın mətnində Qılbaşın tərifindən ürəklənən Qazan atını əjdəhanın üstünə sürür. Görür ki, əjdəha yatır. Qazan düşünür ki, yatan yerdə hiylə ilə ər öldürmək mərdlik deyil. Ona görə də bir ox ataraq əjdəhanı yuxudan oyadır. Əjdəha oyanıb nəfəsi ilə alov saçmağa başlayır. Əjdəha nəfəsini geriye elə çəkir ki, Qazan atı ilə birlikdə əjdəhanın ağızına girir. Əjdəha Qazanı udmaq istəyəndə Qazan yenə Allaha dua edir, yalvarır: “*Ey ucaltdığını göyə yetirən Uca Tanrı! Ey vurduğunu muradına yetirməyən Ulu Tanrı. Çox kimsələr səni göydə axtarar. Amma sən möminlərin könlündəsən. Sadıqlərin dilindəsən. “Allah Tanrı”, sənə tək dəyənin ağzını öpüm. İki dəyənin ağızından vurum. Axan sular üstünə körpülər qurum. Geridə qalmışların əlindən tutum. Çılpaqların üstünü örtüm. Son çağında Qazanı bir ilan uddu deməsinlər. Ya Pərvərdigar, sən məni qurtar*” [3, s.87]. Qazanın duasından sonra onunla əjdəha arasında bir qaya əmələ gəlir. Qazan həmin qayanın daldasına girib qalxanı ilə də üstünü örtür. Əjdəha Qazanı udmaq üçün nə qədər cəhd etsə də, Qazanın süngüsü ilə qalxanı mane olur. Qazan qayanın arxasında öz yerini möhkəmlədir. Əjdəhanın heybətindən Qazanın bir gözünə qan dolur. Qazan xəncəri ilə sol gözünü çıxarmaq istəsə də, fikrindən daşınır ki, “deyəcəklər Qazan əjdəhanın qorxusundan bəhanə ilə gözünü çıxardı”. Daha sonra Qazan əjdəhaya 80 ox atır, qılıncı ilə zərbələr endirir, əjdəhanın yeddi başını da qılınclayıb yerə salır. Əjdəhanın yarasından yanar odlar tökülür. Qazan əjdəhanın üzərinə

çıxıb oturur. Qılbaş əjdahadan çıxan odları görüb elə zənn edir ki, əjdaha Qazanı udub və Qazan üçün ağı deyir (*“ağ çörəyini yediyim ağa! ağa!”*). Qılbaş əjdahanın üstünə hücum edir. Yaxınlaşanda görür ki, əjdahanın yeddi başı da yerdədir və Qazan əjdahanın üstündə oturub. Qazan Qılbaşa əjdahanın dərisini soydurur. Əjdahanın dərisindən özünə paltar tikdirir. Qazan yayına, oxuna, qılıncına, altı pərli (uclu) şeşpərinə, parıldayan mizrabına da əjdaha dərisindən qablar (örtük) tikdirir. Qonur atının yəhərinə əjdaha dərisindən örtük hazırladır. Əjdahanın dərisindən özünə kölgəlik düzəltdirir. Əjdahanın başının dərisini üzərək öz başına geyinir.

Qazan əjdahanın cildinə girərək Bayındır padşahı gözləyir və yola düşür. Bayındır padşaha xəbər verirlər ki, Qazan əjdahaya dönüb. İnsanlar qorxuya düşürlər ki, Qazan əjdahaya dönübsə, hamımızı udacaq. Bir təpəyə çıxıb Qazanı oxla vurmaq istəyirlər. Bayındır padşah deyir ki, “mənim vəkilim Qazan igiddir. Bəlkə də, əjdahaya rast gəlib, onu öldürüb, sonra da cildinə girib. Əgər Qazan əjdaha olubsa, nə qardaş tanıyar, nə də bizi”. Qara-Budaq Bayındır xanın icazəsi ilə Qazanın yanına gəlir və ona deyir ki, *“əmi, əgər əjdahaya dönməmişənsə, mənimlə danış. Əgər danışmasan, səni oxla vuraram, qılıncımla doğrayaram. Əgər əjdaha öldürmüşənsə, qəzan mübarək olsun. Ovundan mənə də pay ver”*. Qazan atından enir, qılıncını Qara-Budağın belinə bağlayır. Bayındır Qazanın əjdaha öldürdüyünü bilib İç Oğuz və Dış Oğuzla Qazanı qarşılamağa gəlir. Qazan atdan enir, yetmiş addım yeriyir və Bayındır xana təzim edir. Bayındır xan Qazanın əjdaha dərisindən olan kölgəliyinin altında oturur. Qazan yeddi gün, yeddi gecə padşahı qonaq edir. Əhvalat sonda Dədə Qorqudun bir cümləsi ilə sona çatır: “Dədəm Qorqud deyər, Qazan kimi qoçaq igid dünyadan gəldi, köçdü”. Bu boyun ritual semantikasını ilə bağlı bəzi məqamları qeyd etmək istərdik.

Boyun başlanğıcını aşağıdakı kimi formulizə edə bilərik:

“Bir gün” (zaman formulu) + Qazanın qəhrəmanlıq “anketi” + ov ritualı (hərəkət)

Drezden variantında “Qazan xanın evinin yağmalandığı boy” da *“bir gün (zaman formulu) + Qazan xanın qəhrəmanlıq anketi” + ov ritualı* sxeminə uyğundur [12, s.37]. Drezden variantında “Salur Qazanın dustaq olduğu boy” da birbaşa *“məkan + ov”* formuluna uyğun başlayır.

Drezden və Vatikan variantlarında boylar daha çox zamanın (*bir gün, Oğuz zamanında*) və məkanın (*şölən, məclis*) təsviri ilə başlayır, sonda yenə xoşbəxt sonluqla, xeyir-dua ilə bitir. “Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy”da isə biz ənənəvi final formullarını görmürük. Yəni boyun sonunda Dədə Qorqudun “boy boylayıb, soy soylaması”, “yum verməsi” kimi ritualların icrasını görmürük. Tədqiqatçı Rüstəm Kamal yazır ki, “yum arxaik şaman ritualı və janrıdır. Arxaik Oğuz mədəni düşüncəsində mərasim mətni kimi, qəhrəmanlıq dastanlarının tərkib hissəsi şəklində saxlanmışdır” [11, s.40]. Tədqiqatçı Sadettin Özçelik də yeni əlyazmadakı boyun Drezden və Vatikan variantlarındakı boylardan forma baxımından fərqləndiyini qeyd edir [15, s.55].

Yeni əlyazmada Qazanın icra etdiyi ov ritualı da ikimərhələlidir. Qazan ilk olaraq öz bəyləri ilə “ov ovlayıb, quş quşlayır”. Günortadan sonra isə ovunu təkbaşına özü davam etdirmək istəyir və təkbaşına əjdahanın xaos məkanına gəlir.

Yeni əlyazmada Qazanla bağlı bir başqa ritualın icrası Qazanın Allaha dua etməsi ritualıdır. Qazanın ilk duası “ovdan əliboş dönməməklə” bağlı olursa, ikinci duası əjdahanın qarşısında Qazanın düşdüyü çətin vəziyyətlə bağlıdır. Hər iki vəziyyətdən Qazan duanın köməyi ilə xilas olur. Həmin duanın təsirindən Qazanla əjdaha arasında qaya əmələ gəlir. Qazan həmin qayanın arxasında gizlənərək xilas olur. *Daş* arxaik mifik yaddaşda “qoruyucu” funksiyasını yerinə yetirir. Drezden variantında “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Təpəgöz də Basatı qayanın içinə salıb öldürmək istəyir. Basat dua edərək “La iləhə illallah. Məhəmmədin rəsulallah” deyir və qayanın 7 yerindən qapı açılır. Basat ölümdən xilas olur.

Yeni əlyazmada diqqət çəkən digər bir ritual qəhrəmanın demonik varlıqla təkbaşına döyüşməsidir. Qazan yeddi başlı əjdaha ilə təkbaşına döyüşür. Ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud” eposunda bütün oğuz qəhrəmanları demonik varlıqlarla təkbaşına mübarizə aparırlar. Buğac Bayındır xanın vəhşi buğasını təkbaşına məğlub edir. Qanturalı Trabzon təkürünün 3 vəhşi heyvanı ilə təkbaşına döyüşür. Dəli Domrul Əzrayilla təkbaşına döyüşmək istəyir. Basat Təpəgözü təkbaşına öldürür.

Hər dastanda qəhrəmanın yanında köməkçi qüvvələr olur. Yeni əlyazmada Qazanın ən yaxın köməkçisi Lələ-Qılbaşdır. Lələ-Qılbaş Qazanın ovda təkbaşına qaldığını biləndə özünü ona yetirir. Daha sonra Qazanı tərif edərək dastan poetikası üçün səciyyəvi olan mifik ritualı yerinə yetirir. Qılbaş Qazanı tərif edərkən sanki əcdad ruhlarını, totemləri köməyə çağırır. Əjdahanın Qazanı udduğunu zənn edəndə isə düşünmədən əjdahaya hücum edir.

Yeni əlyazmada Qazan əjdahanı öldürərək onun cildinə girir. Bu, qəhrəmanın cilddəyişməsidir. Qazan bir statusdan başqa bir statusa keçid edərkən qiyafət dəyişir. Qazan əjdahanın cildinə girməklə onun daxili gücünə, enerjisinə də hakim olur və şərə qalib gələrək daha da mifikləşir. Hətta Qazanın adı da (Qonur at) “qurd tükü” epiteti ilə təsvir edilir.

Yeni əlyazmada antoqonist obraz olan yeddi başlı əjdaha obrazı da mifik anlamda yerin altında “yeddiqatlı cəhənnəmi” [4, s.22] xarakterizə edir və xaosun təmsilçisidir. Bir məqamı da qeyd etmək istəyirik ki, “Dədə Qorqud” eposunda əjdaha obrazı ilə bağlı olan igid ancaq Qazan deyil. Drezden variantında Dəli-Əvrən də “əjdahalar ağzından adam alırdı” [12, s.120].

Yeni əlyazmadakı mətndə diqqət çəkən bir məqam da Salur Qazanın əjdahanı yuxudan oyatmasıdır. Demonik varlıqlar qaranlıq, zülmət dünyasına mənsub olduqları üçün onların bir xarakterik xüsusiyyəti də qəhrəmanla rastlaşdıqları zaman yuxuda olmalarıdır. Drezden variantında Basat da Təpəgözün xaotik məkanına daxil olanda Təpəgöz yuxuda idi. Basat ox ataraq Təpəgözü yuxudan oyadır. Yeni əlyazmada Salur Qazan da ox ataraq yatmış əjdahanı oyadır. Azərbaycan nağıllarında da qəhrəmanlar yeraltı saraylarda yatmış divlərlə çox rastlaşırlar. Bu da epik folklor mətnlərində qəhrəmanın funksional hərəkət formuluna uyğundur.

“Dədə Qorqud” mətnlərində igidlərin göstərdikləri qəhrəmanlıq qarşılığında “bəylik alması, taxt alması” xüsusi mərasimlə icra olunan ritual aktıdır. Bu ritualın icrasını həm “Kitabi-Türkman” əlyazmasında, həm də Drezden və Vatikan variantlarının boylarında görə bilərik.

Nəticə

Beləliklə, Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi motivi yalnız qəhrəmanlıq aktı kimi deyil, eyni zamanda mifoloji düşüncənin olduqca dərin qatlarını əks etdirən ritual aktıdır. Bu epizodda xaosun təcəssümü olan əjdaha üzərində qələbə, əslində kosmik nizamın bərpası və ictimai harmoniyanın təmin olunması ideyasını ifadə etməkdədir. Eyni zamanda, bu boy türk epik təfəkküründə qəhrəman arxetipinin formalaşma mexanizmlərini də nümayiş etdirir. Salur Qazan obrazında xalqın kollektiv ideali – qoruyucu, xilaskar və ədalət bərpəedicisi funksiyası cəmlənmişdir. Yeddi başlı əjdaha isə yalnız xarici düşmən deyil, həm də insanın daxilindəki qorxu, şər və nizamsızlıq elementlərinin mifik rəmzi kimi çıxış edir. Bu boy eposun ümumi ideya-estetik sistemində mühüm yer tutur və qəhrəmanlıq, nizam və mənəvi dəyərlərin təntənəsini təsdiqləyən əsas mətn qatlarından biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Salur Qazanın əjdaha üzərində qələbəsi həm mifoloji, həm də ritual-inanc səviyyəsində dərin mənə kəsb edən mürəkkəb struktura malikdir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, elmə yeni məlum olan “Kitabi-Türkman” əlyazmasına daxil olan “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy” ritual-semantik baxımdan Drezden və Vatikan variantlarında olan boylarla həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Biz bu boyu “Dədə Qorqud”un yeni el variantı kimi də dəyərləndirə bilərik. Çünki mümkün deyil ki, “Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm sənət abidəsinin Azərbaycan ərazisində

başqa variantları olmasın. Dastanın Türkmənistan el variantları, Anadolu el variantları olduğu kimi, çox güman ki, “Kitabi-Türkman” əlyazması da eposun başqa bir el variantı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. (2020). *Seçilmiş əsərləri: 7 cildə. I cild. Romanlar*. Bakı. Mütərcim.
2. Adışirinov, N. (2023). “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da epik formullar. Bakı. Elm və təhsil. 296 s
3. Azmun, Y. (2019). *Dede Korkutun Üçüncü Elyazması. Yeni Soylamalar ve Boylar (Hikayeler) ile Türkmen Sahara Nüshası. Giriş-Metin-Çeviri- Sözlük-Tıpkıbasım*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
4. Boratov, P.N. (2018). *Türk folkloruna dair 100 sual*. Tərcümə edən, ön sözün, izah və şərhlərin müəllifi S.Əliyeva. Bakı. Elm və təhsil.
5. Əbülqazi Bahadır xan. (2002). *Şəcəreyi-Tərakimə (türkmənlərin soy kitabı)*. Bakı. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB. (Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və biblioqrafiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı).
6. Ekici, M. (2019). *Dede Korkut Kitabı. Türkistan/ Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazanın Yedi Başı Ejderhayı Öldürməsi*. İstanbul. Ötüken.
7. Əskər, R. (2019), “*Kitabi-Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması*”, Bakı.
8. Hacıyev, A. (Şirvanelli). (2019). “Türkman kitabı”: Oxunuş və şərhlər // *Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu (IV)*. Bakı. Elm və təhsil, s. 3-60.
9. Hacıyev, T. (2004). “Dədə Qorqud kitabı” ilk yazılı yaddaşımızdır. // “*Kitabi-Dədə Qorqud*”. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı. Öndər.
10. İslamzadə, A. (2017). *Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturu*. Bakı. Elm və təhsil.
11. Kamal, R. (1999). “*Kitabi-Dədə Qorqud*”: *arxaik-ritual semantikaası*. Bakı. Yeni nəşrlər evi. Elm.
12. *Kitabi Dədə Qorqud*. (2004). Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı. Öndər.
13. Məlikov, Ə. (2020). “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un üçüncü – *Günbəd əlyazması*. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC.
14. Osmanlı, İ. (2017). “*Kitabi-Dədə Qorqud*” abidəsinin on üçüncü boyu olmuşdurmu? \\ *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. N 2. s. 178-181.*
15. Özçelik, S. (2019). Dede Korkut Oğuznamələrinin kaçıncı nüshası bulundu? \\ *Türk dili. Ağustos. S.55*
16. Qafarlı, R; Rzasoy, S. (2019). “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un üçüncü əlyazması, yoxsa “*Kitabi-türkmən lisani*” oğuznaməsi // *Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu (2)*, s. 3-39
17. Rzasoy, S. (2020). “*Kitabi-Türkman lisani*” oğuznaməsinin transmediativstrukturuvə *ritual-mifoloji semantikaası*. Bakı. Elm və təhsil.
18. Sertkaya, O.F., Uzuntaş H. (2020). *Dede Korkutun Günbed Yazması Üzerine Araştırmalar ve İncelemeler*. İstanbul, Bilge Kültür-Sanat.
19. Shahgoli N.Kh., Yaghoobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. (2019). Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım // *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, Haziran 2019, s. 147-379

RITUAL SEMANTICS OF “THE STORY OF SALUR KAZAN KILLING THE SEVEN-HEADED DRAGON” IN THE NEW MANUSCRIPT OF “DEDE GORGUD”

Nizami Adishirinov

Institute of Folklore, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan

The article provides information about the manuscript of the “Book of Dede Korkut” discovered in 2019. The new manuscript is entitled *Kitabi-Turkman*. It contains 24 *soylamas* and one narrative episode (*boy*) entitled “The episode of Salur Kazan killing the seven-headed dragon”. The story recounts Salur Kazan’s encounter with a seven-headed dragon during a hunt and his slaying of the creature. The article discusses several ritual-semantic features of this episode. It also examines the similarities and differences between the narrative found in the new manuscript and the episodes preserved in the Dresden and Vatican versions.

In the episode contained in the new manuscript, rituals such as hunting, prayer, disguise, change of status, and the hero’s solitary engagement in combat are analyzed comparatively on the basis of examples. In addition to the well-known heroes of the.

In the newly discovered manuscript, Salur Kazan is presented in an entirely new ritual context. After defeating the dragon in combat, Salur Kazan dons the dragon’s skin and undergoes a transformation of appearance. This transformation determines the mythological status of Salur Kazan. The new manuscript also provides more extensive information about Qılbash, the closest companion of Salur Kazan. As in other versions, the main events in this manuscript take place during the hunt.

The article employs the comparative-historical method. The scientific novelty of the study is also characterized by the fact that the newly found manuscript of the “Kitabi- Dede Korkut” is analyzed in a ritual-semantic perspective in comparison with the Dresden and Vatican manuscripts. The study also examines the similarities and differences observed in the hierarchy of power within Oghuz society as reflected in the new manuscript.

Keywords: “Kitabi-Turkman”, seven-headed dragon, Salur Kazan, ritual, hunting, prayer

РИТУАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА «БОЯ О ТОМ, КАК САЛУР КАЗАН УБИЛ СЕМИГЛОВОГО ДРАКОНА» В НОВОЙ РУКОПИСИ «ДЕДЕ КОРКУДА»

Низами Адыширинов

Институт фольклора, национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан

В статье представлена информация о рукописи «Китаби-Деде Коркут», обнаруженной в 2019 году. Новая рукопись носит название «Китаби-Тюркман». В ней содержится 24 сойламы и один повествовательный эпизод (бой) под названием «Бой о том, как Салур Казан убил семиглавого дракона». Сюжет повествует о встрече Салура Казана с семиглавым драконом во время охоты и о его победе над ним. В статье рассматриваются некоторые ритуально-семантические особенности данного эпизода. Также анализируются сходства и различия между этим повествованием и эпизодами, представленными в Дрезденской и Ватиканской версиях.

В эпизоде, зафиксированном в новой рукописи, такие ритуалы, как охота, молитва, переодевание, изменение статуса и выход героя на поединок в одиночку, рассматриваются в сравнительном аспекте на основе конкретных примеров. Наряду с известными героями «Китаби-Деде Коркут» в новой рукописи приводятся сведения и о ранее неизвестных богатырях.

В новой рукописи Салур Казан представлен в совершенно новом ритуальном контексте. После победы в поединке с драконом Салур Казан надевает его шкуру, и все считают, что Салур Казан превратился в дракона. Данное превращение определяет мифологический статус Салура Казана. Кроме того, в новой рукописи содержится более развернутая информация о Кылбаше — ближайшем помощнике Салура Казана. Как и в других вариантах, основные события данной рукописи разворачиваются во время охоты.

В статье использован сравнительно-исторический метод. Научная новизна исследования также заключается в том, что вновь обнаруженная рукопись «Китаби-Деде Коркут» впервые анализируется в ритуально-семантическом аспекте в сопоставлении с Дрезденской и Ватиканской версиями. В новой рукописи также рассматриваются сходные и отличительные моменты, наблюдаемые в иерархии власти огузского общества.

Ключевые слова: «Китаби-Туркман», семиглавый дракон, Салур Казан, ритуал, охота, молитва